

Türkçe Telif Edilen Fıkıh İlmî/İslam Hukuku Tarihi Çalışmaları*

Kemal YILDIZ** - İlyas YILDIRIM*** - Oğuzkağan DEMİR****

Giriş

Hukuk tarihinin yeni bir ilim dalı olarak doğuşu genellikle Avrupa'daki Tarihçi Hukuk ekolüne dayandırılmaktadır.¹ Bazı yazarların fıkıh sahasında yapılmış olan ve özel hukuk tarihi kapsamında değerlendirilebilecek çalışmaların varlığını dikkate alarak hukuk tarihi çalışmalarının İslam dünyasında başından itibaren var olduğuyula ilgili görüşlerinin² haklı olduğunu, ancak bunun, genelde hukuk tarihinin özelde ise fıkıh tarihinin bir bilim dalı olarak İslamî ilimler arasında yer aldığı anlamına gelmediğini düşünüyoruz.³ Hukuk tarihi kapsamında değerlendirilebilecek çalışmaların yapılmış olması ile hukuk tarihinin bir bilim dalı olarak bilimler skalasında yerini almasını ayrı ayrı değerlendirmek gerekir.⁴

* Bu makale, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7. sayısının 365–396 sayfaları arasında yayımlanmış “Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihi Kaynakları ve Çalışmaları Üzerine Bir Derleme Denemesi” adlı çalışmamızı esas alarak farklı bir kapsam ve kompozisyonla *TALİD* için tarafımızdan yayıma hazırlanmıştır. Kaynak taraması aşamasında Yüksek Lisans Öğrencimiz Araştırma Görevlisi Salih Erden'in takdire şayan katkıları olmuştur.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Öğretim Üyesi.

*** Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Öğretim Üyesi.

**** Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Araştırma Görevlisi

1 Konunun ayrıntısı için bkz. Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu-Gülnehal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 2002, s. 2; Halil Cin,-Ahmet Akgündüz, *Türk- İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1990, c. 1, s. 13-15.

2 Cin-Akgündüz, *Türk- İslâm Hukuk Tarihi*, c. 1, s. 13-14.

3 Aynı şekilde XV. y.y.'da, İslâmiyet öncesi Türk hukuk tarihiyle alakalı Timur'un oğlu Şah Rıza tarafından Şadi Hoca ve Hoca Gıyâseddin Nakkaş'a yaptırılan ve bütün eski Türk şehirlerinin gezilmesiyle elde edilen bilgi ve belgelere dayanarak Türk hukuk tarihiyle alakalı *Kanunname* ve *Ruzname-i Hitay* adlı bir eser meydana getirilmiş olmasını (Cin-Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, c. 1, s. 14.) yukarıda ifade ettiğimiz anlamda önemli bir aşama olarak kabul ediyoruz.

4 *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî* eserinin yazarı Hudaî Bey (1872-1927) sunuş kısmında, eserinin ➡

Ülkemizde, hukuk tarihi çalışmaları Cumhuriyet öncesi dönemde başlamıştır. Kuruluşu 1870'li yıllara dayanan ama fiili olarak 1874'te eğitime başlayan Mekteb-i Hukuk'un ilk ders programında hukuk tarihinin yer alması ve 1909'da resmen ve fiilen Darülfünun'a bağlanan Hukuk Şubesi'nin 1913'ten itibaren ders programında aynı dersin bulunması, bu ilmi disiplinle ilgili çalışmaların Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde başlamış olduğunu göstermektedir. Ancak bu disiplin Osmanlı Devleti'nde Türk ve İslam hukuku tarihini de içine alan genel bir tarih olarak ele alınmışken, sonraki dönemlerde İslam hukuku ve İslâmî dönem Türk hukuku bu disiplinden dışlanmıştır. Ankara Hukuk Fakültesi'ni bunun dışında tutmak gerekir. Çünkü bu fakültenin ders programlarında kuruluşundan itibaren hem genel hukuk tarihinin, hem de Türk hukuk tarihinin ağırlıklı bir yeri olmuştur.⁵

Modern dönemde bu alanda ilk eser veren kişi, Seydişehirî Mahmud Esad Efendi (ö. 1917) olup, *Tarih-i İlm-i Hukuk* adlı eserini hukuk fakültesinde okuttuğu ders takrirlerinden oluşturmuştur. Genel hukuk tarihi tarzında olan bu çalışmada Mısır, Babil, Çin, Türk ve Moğol, Eski İran, Brahman, Yahudi ve İslâm hukukları hakkında bilgi verilmektedir. Onu, Ağaoğlu Ahmed'in (1869-1939)⁶ aynı mahiyetteki *Hukuk Tarihi* adlı eseri takip etmiştir. Yine aynı dönemde Sadri Maksudi Arsal'a (1881-1957) ait olan üç önemli çalışma vardır. Bunlar genel hukuk tarihini içeren *İkinci Sene Hukuk Tarihi Dersleri ve Umumi Hukuk Tarihi* ile İslâmiyet öncesi Türk devletlerinin hukukunu konu edinen *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı çalışmalarıdır. Zikrettiğimiz son dört çalışmada İslâm Hukuku'na yer verilmemiştir.⁷

I. Fıkıh İlmî/İslam Hukuku Tarihi

Hukuk tarihinin alt disiplini sayılabilecek fıkıh ilmi/İslam hukuku tarihi sahasında gerek Türkçe ve gerekse diğer dillerde pek çok farklı çalışma yapılmış⁸ ve halen daha da yapılmaktadır. Bu alanda ortaya konulan eserlerin tesmiyesinde

alanında yapılmış olan ilk çalışma olduğunu dile getirmektedir. Bkz. Muhammed b. Afifi el-Bâcürî el-Hudari Bek, *Târîhu't-teşrî't'l-İslâmî*, Beyrut 1994, s. 5. Ayrıca ülkemizde bu sahada ilk eser veren Mehmed Kâmil ve onu takip eden Seyyid Bey, ilim geleneğimizde fıkıh tarihi olarak değerlendirilebilecek müstakil eserlerin bulunmadığına işaret etmişlerdir. Bkz. Mehmed Kâmil, *Târîh-i İlm-i Fıkıh*, İstanbul 1331, c. 1, s. 3; Mehmed Seyyid Bey, *Tarih-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul 1924, s. 3. Konuyu karşılaştırmalı olarak inceleyen Sami Erdem'in tespitleri için bkz. Sami Erdem, "Fıkıh Tarihi: Osmanlı Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, sy. 5, s. 96, 100-101.

- 5 Mehmet Akif Aydın, "Türk Hukuk Tarihçiliği", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, sy. 5, s. 9.
- 6 Hayatı için bkz. Şeref Göküş, "Ahmet Ağaoğlu: Hayatı, Eserleri ve Din Eğitim-Öğretimi Görüşleri", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 2013, sy. 7, s. 194-199.
- 7 Aydın, "Türk Hukuk Tarihçiliği", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, sy. 5, s. 9-10.
- 8 "Fıkıh İlmî/İslam Hukuk Tarihi Kaynakları ve Çalışmaları Üzerine Bir Derleme Denemesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 7, s. 365-396'da yayınlanmış olan makalemizde farklı dillerde yapılmış çalışmalar da tanıtılmış olup ilgili makaleye bakılabilir.

“fıkıh” veya “teşri” kelimelerinin ya da “İslam hukuku” terkinin “tarih”e izafe edildiğini görmekteyiz. Bu çerçevede ilk önce ilgili disiplinin, tarihî gelişimini ele alacak, akabinde isimlendirme meselesi üzerinde duracağız.

A. Fıkıh İlmi/İslam Hukuku Tarihi Disiplininin Gelişimi

Fıkıh ilmi/İslam hukuku tarihi ile ilgili çalışmalar, XX. yy.’ın ilk çeyreğinde başlamıştır. Tarihi süreç dikkate alındığında Batı’da XIX. yy.’da temelleri atılan ve ilmî bir disiplin haline gelmiş bulunan hukuk tarihi çalışmalarının İslamî ilimlerle meşgul olanları tetiklemiş olduğu kanaatine sahibiz. Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’tan itibaren hızlanan Batı etkisi, hukuk ve eğitim dâhil olmak üzere hemen hemen her sahada etkisini göstermiştir.⁹ Nizamiye mahkemelerinden sonra hukuk eğitimi için 1870’li yıllarda kurulmuş olan Mekteb-i Hukuk ve onun ders programı, bu etkinin göstergelerinden sadece birisi olarak kabul edilebilir.¹⁰

Önceden müfredatta yer almayan hukuk tarihi dersinin Mekteb-i Hukuk’un ders programında yer bulması, Batı’dan gelen rüzgârın sonucu olsa gerektir. Fıkıh tarihi sahasında kaleme alınmış ilk çalışma olarak dile getirilen ve ilk olarak Mısır’da yayımlanmış olan Hudaî Bey’in (1872–1927) *Târihu’t-teşrî’l-İslâmî* isimli eserinin hazırlanmasına, Batı’da ve dolayısıyla Osmanlı’daki gelişmelerin etkisini uzak bir ihtimal olarak görmemek gerekir. Daha sonraları Ulûm-i Şer’iye Şubesi’nde fıkıh tarihi dersinin okutulmasında da bu etkinin bir devamı olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı’da fıkıh tarihi dersi ilk önce Darülfünun’a bağlı Ulûm-i Şer’iye Şubesi’nde okutulmuştur. 1914 yılında öğrencilerin Darü’l-Hilafeti’l-Âliyye Medresesi’ne devredilmesiyle bu ders mütehasşısın kısmında okunmaya devam etmiştir. Bu sahaya ait ilk müstakil eser olarak bilinen *Tarih-i İlm-i Fıkıh*, dersin hocası Karahisarlı Mehmed Kâmil [Miras] Efendi’ye ait olup ders takrirlerinden oluşan bir çalışmadır.¹¹

3 Mart 1924’te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kurulan İlahiyat Fakültesi’nde bu ders, fıkıh sahasıyla ilgili yegâne ders olarak muhafaza edilmiştir. Dersi veren fakültenin dekanı Seyyid Bey’e (1873-1925) ait ders notlarından müteşekkil olan ve aşağıda tanıtımı da yapılacak olan *Tarih-i Fıkıh Dersleri* adlı bir çalışma da mevcuttur.

9 *TDV İslam Ansiklopedisi*’nde “Batılılaşma” maddesindeki bütün makaleler, Batı rüzgârının Osmanlı toplumunu nasıl etkilediğini açıkça göstermektedir. Bkz. “Batılılaşma”, *DİA*, c. 5, s. 148-186.

10 Gülhane Hattı ve Islahat Fermanı, Kanun-i Esasi, Ceza Kanunları, Code Civil’in 1864’te tercümesi, Ali Paşa’nın Batı kanunlarının kabulü ile ilgili çabaları, buna karşılık Ahmet Cevdet Paşa’nın gayretleri ve Mecelle’nin hazırlanması gibi Tanzimat’tan itibaren gelişen olaylar ve bunlara Batı’nın etkisi ile ilgili Gülnihal Bozkurt’a ait *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi* (Ankara 1996) adlı çalışma önemli veriler barındırmaktadır.

11 Aşağıda tanıtılmıştır.

Her iki çalışma üzerinde, bu sahada daha önce Mısır'da telif edilen ve sahasında ilk olup Hudaî Bey tarafından ders kitabı olarak hazırlanan *Tarihu't-teşri'il-İslâmî* adlı eserin büyük ölçüde tesiri görülmektedir. Yeri gelmişken Hudaî Bey tarafından yazılan bu eserin, kendinden sonra bu alanda yapılan çalışmalara öncülük gibi bir fonksiyonunun olduğunu da belirtmek gerekir. Nitekim ilerleyen başlıklarda bu husus daha net ortaya çıkmış olacaktır.

Bu alanda ders notlarından oluşan bir diğer çalışma ise İzmirli İsmail Hakkı'ya ait olup *Fıkıh Tarihi* isimli eserdir. Bu eser de -müellifinin ifade ettiğine göre başka çalışma bulunmaması nedeniyle- Hudaî Bey'in eserini merkeze almaktadır. İzmirli'nin ayrıca *Müslüman Türk Hukuku ve Dini* isimli küçük bir eseri daha mevcut olup her iki çalışma da aşağıda tanıtılmıştır.

Bu gelişmelerle eşzamanlı olarak Ziya Gökalp, Halim Sabit gibi bazı yazarların bu bilim dalının önemine ve muhtevasına dair makaleler yayımlamış oldukları,¹² Fuat Köprülü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalçık gibi araştırmacıların da çeşitli eserlerinde özellikle Osmanlı hukuku bağlamında fıkıh ilmi/İslam hukuku tarihine yer verdikleri bilinmektedir.¹³ Ali Himmet Berki'nin telif ettiği ve 1955 yılında yayımlanmış olan *Hukuk Tarihinden İslam Hukuku* ile Sabri Şakir Ansay'ın kaleme almış olduğu ve 1958 yılında yayımlanmış olan *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku* isimli eserler, hukuk tarihinden ziyade hukukla ilgili konuları ihtiva etmektedirler. Tevfik Çiper tarafından telif edilen *İslâm Hukuku Tarihi* adlı çalışma ise 1969 yılında basılmış olup içerik açısından hukuk tarihi formatından çok bir mevize kitabı hüviyetindedir.¹⁴

Fıkıh tarihi sahasında yapılmış yukarıda zikri geçen ilk çalışmalardan sonra, ülkemizde sahayla ilgili olarak (Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin kapatılması sonrasında) ilahiyat çevrelerinde hazırlanmış olan ilk eser, Hayreddin Karaman'ın 1974 yılında yayımladığı *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi* isimli eserdir. Bu çalışmadan sonra "fıkıh ilmi/İslam hukuku tarihi"ni merkeze alan müstakil çalışmalara tesadüf edememekteyiz. Ancak son zamanlarda fıkıh ilmine giriş mahiyetindeki eserlerin özet mahiyette de olsa bu alandaki boşluğu doldurmaya yönelik katkı sunduklarını ifade etmeliyiz. Yine yapılan akademik çalışmalarda mezhep, okul, şahıs veya olay üzerinden bu mahiyetteki teliflerin varlığı da dikkat çekmektedir.

İslam hukuku, tarihin belli döneminde Türkler için de bir hukuk kaynağı olması hasebiyle yapılan Türk hukuk tarihi çalışmalarında da fıkıh ilmi tarihinden müstağni kalınmadığı görülmektedir. Binaenaleyh Cumhuriyet döneminde Ankara

12 Yazarların görüşleri ve yaklaşımlarıyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Erdem, "Fıkıh Tarihi: Osmanlı Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi", s. 91-95.

13 Aydın, "Türk Hukuk Tarihçiliği", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, sy. 5, s. 10-11, 20-21.

14 Mezkûr telifler aşağıda tanıtıldığından ayrıca dipnot vermeye gerek duyulmamıştır.

Hukuk Fakültesi'nde Türk hukuk tarihi dersi varlığını aralıksız devam ettirmiştir ve bu dersin hocalarından Coşkun Üçok'un *Türk Hukuk Tarihi* isimli ders kitabı,¹⁵ sahasında ilk olması bakımından zikredilmesi gereken bir çalışmadır. Eserin muhtevasının büyük bir kısmı İslam hukuku tarihine ayrıldığı için fıkıh ilmi/İslam hukuku tarihi çalışmaları arasında yer alması gerektiği kanaatini taşımaktayız. Daha sonra Halil Cin-Ahmet Akgündüz tarafından hazırlanmış olan *Türk-İslam Hukuk Tarihi* ve M. Akif Aydın'a ait olan *Türk Hukuk Tarihi* eserleri, konumuzla ilgisi bakımından önemli eserlerdir.

Ülkemizde fıkıh ilmi/İslam hukuku tarihi çalışmaları açısından dikkate değer bir kurum da hiç şüphesiz ilahiyat fakülteleridir. Kuruluşundan itibaren ilahiyat fakültelerinin ders programlarında fıkıh tarihi veya İslam hukuk tarihi dersi, lisans ve lisansüstü seviyede varlığını sürdürmüştür. Türkiye'de olduğu gibi diğer İslam ülkelerinde ve İslâmî ilimlerin ders programında bulunduğu birçok dünya üniversitelerinde fıkıh ilmi/İslam hukuku tarihi sahasında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Günümüzde de ders programlarında yerini alan bu ilim dalında birçok tez ve makale çalışması devam etmektedir.

B. “Fıkıh Tarihi” mi? “İslam Hukuku Tarihi” mi?

Öncelikle şunu belirtmemiz lazım: İslam dünyasında XIX. yy.'a kadar, “toplumda düzeni sağlayan ve arkasında devlet müeyyidesi bulunan kurallarla ilgili ilim” hakkında fıkıh ilminden başka bir terimin, Müslümanlar tarafından kullanılmış olduğuna şahit olmadık. Her ne kadar “toplumda düzeni sağlayan ve arkasında devlet müeyyidesi bulunan kurallarla ilgili ilim”,¹⁶ fıkıh ilmi kavramının tamamı anlamına gelmiyorsa da bu kurallar kesinlikle fıkıh ilmi kapsamında yer almıştır. Fıkıh ilmi, bundan da daha geniş bir ilim dalıdır.

XIX. yy.'a kadar İslam dünyasında fıkıh ilminin başka bir isimle anılması şeklinde bir ihtiyacın Müslümanlar açısından vuku bulmadığını düşünüyoruz. Bununla birlikte Batıların en azından Müslüman coğrafyanın bir kısmını sömürgeleştirmeye başlamalarından itibaren fıkıh ilmi veya şeriat terimlerini kendi dillerinde karşılamak üzere “droit”, “law”, “recht” kelimelerine “İslâmî, Müslüman vb.” bir sıfat eklemek suretiyle “droit Musulman”, “Mohammedan Law”, “Muslim Law”, “Islamic law” veya “islamische Recht” gibi terkipleri kullanmış olduklarını söyleyebiliriz.¹⁷

15 Üçok, *Türk Hukuk Tarihi* isimli eserini 1972 yılında müstakillen, 1976 yılında Ahmet Mumcu ile birlikte yayımlamıştır. Eserin 17. baskısı 2015 yılında ve Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt imzalarını taşımaktadır.

16 Fıkıh'ın tanımıyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Tahsin Görgün, “Ebu Hanife'nin Fıkıh Tanımı” (Şükrü Özen'in müzakeresi ile birlikte), *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, Bursa 2005, c. 1, s. 147-159; fıkıh kavramıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Kemal Yıldız, *Fıkıhın Aydınlanmada İbâdet ve Hayat*, İstanbul 2016, s. 23-84.

17 Bazı örnekler için bkz. *Al Sirajiyyah or the Mohammedan Law of Inheritance*, (Secavendî'nin eserinin İngilizceye tercümesi), trc. Sir William Jones, Kalküta, 1792; Édouard Sautayra, ➤

Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı'da da XIX. yüzyıla kadar fıkıh terimi kullanılmış, hukuk kelimesi ise arkasında devletin yaptırım gücü bulunan sosyal düzen kuralları anlamında değil sadece hak kelimesinin çoğulu olarak kullanılmıştır. Hukuk kelimesinin, bugünkü terim anlamıyla kullanımı oldukça yeni sayılır. 1831'de Tanzimat döneminden önce Paris'te yayımlanan *Vocabulaire Français-Turc*'de, "droit" kelimesinin karşılığı olarak 'insaf, adalet, hakk, ilm-i fikh' verilirken, bunlar arasında henüz 'hukuk' kelimesi yer almaz. Hukuk terimine 1848 yılında Viyana'da basılan ve Türkçeye *Kitab-i Hukuk-i Milet* şeklinde tercüme edilen kitabın başlığında rastlanmaktadır. Kitabın yazarı Bason Schlichte Ottokar'dır. Kitabın önsözünde 'Hukuk-i Tabiiyye-i Milet' ve 'Hukuk-i Mevzua-i Milet' terimleri kullanılmıştır. 1873 yılında Fransızcadan çevrilen *Hukuk* başlıklı kitapta terimin artık Osmanlı Türkçesinde yerleştiği anlaşılmaktadır.¹⁸ Zaten 1874 yılında bilfiil eğitime başlamış olan hukuk fakültesine Mekteb-i Hukuk isminin verilmiş olması ve ders programlarında Roma hukuku, hukuk-i düvel, tarih-i hukuk, hikmet-i hukuk gibi derslerin¹⁹ yer alması, hukuk teriminin iyice yerleştiğini göstermektedir. Hukuk kelimesi böylece dilimizde bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Bu süreç içerisinde fıkıh ilmi hem isim, hem de muhteva olarak varlığını devam ettirmiştir. Mehmet Kâmil'e ait olan *Tarih-i İlm-i Fıkıh*²⁰ ile Cumhuriyet döneminde kurulmuş olan ilahiyat fakültesinin dekanı Seyyid Bey'e ait olan *Tarih-i Fıkıh* eserlerinin isimlerine dikkat edildiğinde, fıkıh terimi yerine İslam hukuku teriminin henüz kullanılmadığı görülmektedir.

Tespit edebildiğimize göre İslam hukuku teriminin fıkıh ilmi yerine kullanıldığı ilk eser, Ömer Nasuhi Bilmen'in telif etmiş olduğu ve ilk olarak 1949-1952 yılları arasında yayımlanmış olan *Hukuk-i İslamiyye ve İstilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*²¹ adlı çalışmadır. Bundan sonra fıkıh terimi unutulmamakla birlikte ülkemizde onun yerine İslam hukuku teriminin bir terim olarak kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır.²² Ülkemizin içinde bulunduğu bazı şartların bu isimlendirmede bir

Droit musulman: Du statut personnel et des successions, Paris, Maisonneuve et cie, 1873-4; Gotthelf Bergsträsser, *Grundzüge des islamischen Rechts*, bearbeitet und hg. von Joseph Schacht, Berlin u.a. 1935.

18 Hüseyin Hatemi, *Medeni Hukuka Giriş*, İstanbul 1997, s. 28.

19 Hüseyin Atay, "Medreselerin İslahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1982, sy. 25, s. 1-43; Ali Adem Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri", Yüksek Lisans tezi, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2008, s. 70-87.

20 Yukarıda beyan ettiğimiz üzere *Tarih-i İlm-i Fıkıh* isimlendirmesini biz de isabetli bulmaktayız.

21 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslamiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1949-1952, c. 1-6. Daha sonra Bilmen Yayınları tarafından yapılmış olan baskıları sekiz cilt olarak yayımlanmıştır.

22 Yukarıda işaret ettiğimiz Ali Himmet Berki'nin telif ettiği ve 1955 yılında yayımlanmış olan *Hukuk Tarihinden İslam Hukuku* ile Sabri Şakir Ansay'ın kaleme aldığı ve 1958 yılında

dereceye kadar etkili olduğunu, bunun yanında iki asırdır hızla devam etmekte olan batılılaşma rüzgârının ve bilimsel anlayıştaki farklılaşmanın göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünüyoruz.

İslam hukuku terkinin fıkıh ilmi terimini karşılamadığı ve fıkıh ilmi yerine İslam hukuku terkinin kullanılmasının hem tarihî vakia hem de ilmî olarak isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Bununla birlikte fıkıh ilmi sahasında son dönemlerde yapılmış olan çalışmaların büyük bir kısmının isimlendirmesinde fıkıh ilmi yerine İslam hukuku terkinin kullanılması bir vakıadır ve burada da fıkıh ilminin müradifi olarak İslam Hukuku terimi de makalenin başlığına yansıtılmış ve “Fıkıh İlmi/İslam Hukuku Tarihi” şeklinde bir kullanım tercih edilmiştir.

Bu disiplinin muhtevasına gelince kısaca şöyle ifade edilebilir: Fıkıh ilmi/İslam hukuku tarihi, fıkıh ilminin, Hz. Peygamber'den itibaren, oluşumundan, geçirdiği safhalardan, hükümlerin yürürlüğünden, zamanla hükümlerle ilgili cereyan eden değişikliklerden bahseder.²³ Ayrıca çeşitli dönemlerde zamanın fukahasını ve onların ilmî durumlarını, hüküm istinbat yöntemlerini, eserlerini ve içtihatlarını da konu edinir.²⁴

Son olarak Türkçe literatüre geçmeden önce -her ne kadar Türkçe olmasa da- bu sahada yapılan çalışmalar üzerindeki bâriz etkisi hasebiyle Hudarî Bey'in eserini kısaca tanıtmamızın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî el-Hudarî Bek (1872-1927),²⁵ *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, Kahire 1920, 1926, 1930, 1934, 1939, 1964, 1967, 1980, Beyrut 1994; Türkçeye tercümesi: *İslam Hukuk Tarihi*, trc. Haydar Hatipoğlu, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1974.

Daha önce temas ettiğimiz gibi Fıkıh ilmi/İslâm hukuku tarihi sahasında yapılmış ilk çalışma özelliğine sahip olan bu eserin, kendisinden sonra yapılan çalışmalara kılavuzluk yapmak gibi bir vasfa sahip olduğunu burada da belirtmeliyiz. Hz. Peygamber dönemindeki teşri faaliyetlerini anlatarak kitabına başlayan müellif, ibâdât, muamelât ve ukûbâta dair bazı hükümlerin teşrii ile ilgili açıklamalarda bulunmaktadır.

İkinci ve üçüncü bölümleri, büyük ve küçük sahabîler zamanında teşri konusuna ayırarak dönemlerin içtihat faaliyetleri ve meşhur müçtehitleri ile ilgili bilgi vermektedir. Fukahayı tanıtırken şehirlere göre bir tasnif yapmaktadır. Bir sonraki bölümü fıkıhın tedvinine ayıran yazar, burada ilim merkezlerinde

yayımlanmış olan *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku* isimli eserleri, İslam hukukunun bir terim olarak 1950'li yıllardan itibaren artık kullanıldığını göstermektedir.

23 Ali Muhammed Muavvaz-Adil Ahmed Abdülmecûd, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, Beyrut 2000, c. 1, s. 13.

24 Abdülmecid Abdülhamid ed-Dibânî, *el-Medhal ilâ dirâseti'l-fıkhü'l-İslâmî*, Bingâzî 1994, s. 7.

25 Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Ferhat Koca, “Hudarî”, *DİA*, İstanbul 1998, c. 18, s. 283-284.

yapılan çalışmalar, mezhep imamları ve müntesipleri ile dönemin eserleri hakkında bilgi vermektedir.

Beşinci bölümde mezheplerin oluşumunu ve taassubun baş göstermesine sebebiyet veren amilleri işlemektedir. Bağdat'ın düşmesinden günümüze kadar geçen süreyi "taklit dönemi" diye isimlendiren müellif, bu dönem hakkında ayrıntılara girmeden genel mahiyette bir bilgiyle kitabını bitirmektedir. Ancak bu dönemle ilgili "konuşmaya degecek bir tarafın bulunmadığı" gibi bir üslupla meseleye yaklaşması ciddi soru işaretlerini de barındırmaktadır. Yine özellikle hilafet merkezinin (yazarın kendi ifadesiyle) Kostantiniyye'ye nakledilmesiyle çöküşün daha da hızlandığı yolundaki tahlilleri de sorunludur. Osmanlı Devleti'ndeki ilmî hayatı göz ardı etmesi veya bundan haberdar olmaması, temel bir eksiklik olarak ifade edilmelidir.²⁶ Eserin bu zaafalarının yansımaları ise maalesef daha sonraki teliflerde ve bilhassa Türkiye'de yapılan çalışmalarda bariz bir şekilde tezahür etmiştir.

II. Türkçe Telif Edilen Fıkıh İlmi / İslam Hukuku Tarihi Çalışmaları Literatürü

1. *Târih-i İlm-i Fıkh*

Mehmed Kâmil [Miras] (1874-1957),²⁷ *Târih-i İlm-i Fıkh*, İstanbul 1331 (2 cilt).

Müellif, fıkıh ilmi tarihinin konumunu tayin sadedinde onun tarih disiplininin farkını ortaya koyarak telife başlamaktadır. Birinci kitap, daha çok Kur'ân ve sünnetle ilgili bazı temel hususları ve akabinde de delil teorisini içermektedir. İkinci kitap ise fıkıh tarihine odaklanmakta ve onu üç ana döneme ayırarak işlemektedir.

Hicrî 100'e kadar olan ilk devre bağlamında sahabenin ihtilaf sebepleri ile ashap fakihlerinin görüş ve içtihatlarından örneklere yer vermektedir. İkinci dönemi tabiîne hasreden müellif hicrî 180 ile bu dönemi bitirmekte; üçüncü dönemi ise hicrî 230'a kadar devam eden tebe-i tabiîne ayırmaktadır. Bu başlık altında da dönemin fakihleri hakkında bilgi vermekte, ayrıca mezhepler ve mezhep imamlarının çeşitli konulardaki görüşlerini aktarmaktadır. Eserin sonunda ise usûl-i fıkıh literatürüne ilişkin birkaç sayfadan oluşan bilgilere yer vermektedir. Yazar ele aldığı dönemlerdeki fukahanın hüküm istinbatında takip ettikleri usûl ve delil telakkilerine kısa da olsa işaret etmektedir.²⁸

26 Muhammed b. Affî el-Bâcûrî el-Hudârî Bek, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, 8. baskı, Kahire 1967, s. 312-316.

27 Nesimi Yazıcı, "Miras, Kâmil", *DİA*, c. 30, s. 145-146.

28 Eser hakkında ayrıca bkz. Erdem, "Fıkıh Tarihi: Osmanlı Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi", *TALİD*, s. 96-97.

2. Tarih-i İlm-i Hukuk

Mahmud Es'ad b. Emin Seydişehrî (ö. 1917),²⁹ *Tarih-i İlm-i Hukuk*, İstanbul 1331/1915.

Müellifin planına göre üç ayrı çalışma olarak tasarlanan hukuk tarihi serisinin ilk eseridir. Diğer çalışmalar ise Batı hukuku ve Osmanlı hukuku şeklinde düşünülmüş, ancak bunda muvaffak olunamamıştır.

Tarih-i İlm-i Hukuk eseri, genel anlamda hukuk tarihi olup hukukla ilgili bir tasvirten sonra Mısır hukuku, Bâbil hukuku, Çin hukuku, Japon hukuku, Türk ve Moğol hukuku, Brahman hukuku, İran hukuku, İsrail şeriatı ve İslam şeriatından bahsetmektedir. Bu son kısımda İslam şeriatının genel özelliklerine ve kaynaklarına temas ettikten sonra müellif, fukahanın ortaya çıkışına, mezheplere ve eserlere yer vermektedir. Daha sonra İslam şeriatının özellikleri kapsamında furu fıkha müteallik bazı meselelere temas etmektedir.

3. Târih-i Fıkıh Dersleri

Mehmed Seyyid Bey (1873–1925), *Tarih-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul 1924.

Müellif eserinde Fıkıh ilmi tarihini altı dönem halinde ele almaktadır. Devr-i risalet; hicrî birinci asrın yarısına kadar süren devr-i ahab; ikinci hicrî asrın başlarına kadar süren devr-i tabiîn; fıkıh ilminin müstakil bir ilim olarak ortaya çıktığı dördüncü asra kadar olan dönem devr-i müçtehidîn; dördüncü asırdan yedinci asrın ortalarında Bağdat'ın Moğollar'ın eline geçmesine kadar olan dönem devr-i muharriçin ve yedinci asırdan günümüze kadar süren zaman dilimi ise devr-i mukallidin şeklinde ele alınmıştır. Bu tasnifinde Seyyid Bey'in büyük ölçüde Hudaî Bey'e dayandığı anlaşılmaktadır.³⁰

4. Fıkıh Târihi

İzmirli İsmail Hakkı (1868–1946),³¹ *Fıkıh Târihi*, İstanbul 1341.

Ders notlarından ibaret olan çalışmada, başlangıçta fıkıh tarihinin tarifi ve konusu ile ilgili açıklama yapılmış, ardından fıkıhın mertebeleri, kapsamı ve ana ilkeleri hususlarında bilgiler verilmiştir. Bu kapsamda fıkıh tarihi, toplamda altı dönem şeklinde tasnif edilmiştir. Asr-ı saadet dönemi; hulefâ-i râşidin veya büyük sahabiler dönemi; hulefâ-i râşidin zamanından ikinci asra kadar sahabe ve büyük tabiîn'in yaşadığı dönem ve fıkıhın tedvin edildiği hicrî iki ve üçüncü asırları kapsayan dönem sırasıyla ilk dört dönemi oluşturmuştur. Moğolların

29 Hayatı ve eserleri için bkz. Ali Erdoğan, "Seydişehrî", *DİA*, c. 37, s. 25-27.

30 Eser hakkında bkz. Erdem, a.g.m., s. 99-101. Yazarın hayatı ve eserleri için bkz. Sami Erdem, "Seyyid Bey: Hayatı ve Eserleri", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.

31 Hayatı, eserleri ve etkileri için bkz. *İzmirli İsmail Hakkı* (Sempozyum: 24–25 Kasım 1995), yay. haz. Mehmet Şeker-Adnan Bülent Baloğlu, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/221, 1996.

Bağdat'ı istila etmesiyle son bulan, önemli eserlerin verildiği ve mezhepler arası fikrî tartışmaların çoğaldığı hicrî üçüncü asırdan yedinci asrın sonuna kadar geçen dönem -bu dönemde mezhep imamlarından öğrenilen fıkıhî meseleler tahkik edilmiş ve önemli eserler ortaya konulmuştur- beşinci dönem olarak ele alınmıştır. Yedinci asrın sonundan günümüze (telif tarihi itibarıyla 1920'lere) kadar devam eden dönem de altıncı dönem olarak işlenmiştir. Bu son dönemin en bariz özelliğinin taklit ruhu olduğu ifade edilmiştir.

İzmirli İsmail Hakkı, eserinin devamında “Asrı Saadet dönemindeki teşri konusu” adıyla dönemin hüküm kaynakları olan Kur'an ve sünnete yer vermiş, birçok furu meselesine değinmiştir. Takip eden başlık altında ise sahabe ve hulefâ-i raşidin devrindeki teşri konusunu ele almış, içtihat ve kıyas konularını müstakil bir başlık altında işlemiştir.

İzmirli kendi beyanına göre bu çalışmada fıkıh tarihiyle ilgili başka bir telif mevcut olmadığı için -her ne kadar eksiklikleri olduğunu düşünse de- Hudaî Bey'in *Târihu't-teşri'l-İslâmî* adlı eserini temel almıştır. Sadece dört mezhebe bağlı kalmadığını Zeydiyye, İmamiyye gibi dört mezhebin dışındaki mezheplerin de görüşlerini dikkate aldığını, bu doğrultuda taassuptan uzak durduğunu, her fakihin ilim alanındaki yetkinliğini ortaya koymaya çalıştığını ifade etmiştir. Eleştiri üslubu olarak İmamı Şafi'nin *el-Ümm* adlı eserini ve İmam Leys b. Sad'ın İmamı Malik'e yazdığı risaleyi model aldığını belirtmiştir.

5. Müslüman Türk Hukuku ve Dini

İzmirli İsmail Hakkı (1868–1946), *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, İstanbul 1936.³²

İzmirli, bu eserine Türklerin, ele aldıkları İslam hukuku ile İslam dinini işlettiklerini, aslı ve fer'î ilimler ve mezhepler ortaya koyduklarını, bu iki ilmin ruhuna nüfuz ederek düşünceleriyle İslam dünyasında tesirler yaparak ön safta bulduklarını dile getirerek başlamıştır. On altı sayfadan oluşan İzmirli'nin bu çalışması, bir paragraflık girişten sonra ilk hukuk âlimleri, ilk hukuk ilminin tedvini, prensipler, nasirler, şeyhü'l-İslamlar, fen vaz edenler, aklî teşri sahipleri, müstakil müctehidler, hukuk meseleleri dereceleri, cevami, tesirler ve mücedditler olmak üzere 12 başlıktan oluşmaktadır. İzmirli, ilk başlık altında Türk hukuk tarihini Emeviler döneminden başlatıp, bu çerçevede Emeviler döneminde ilmî açıdan temayüz eden simaları, ikinci başlık altında İslam'da ilk ilim kurultayı olan Ebu Hanîfe'nin müctehid olan kırk öğrencisinin oluşturduğu kurultayı ve bu kurultay içerisinde yer alan sekiz Türk âlimini zikretmiştir. “Prensipeler” başlığı altında ise Ebu Hanîfe'nin tesis etmiş olduğu Hanefî mezhebinin Türk ananesine muvafık, müzakere ve müşavere neticesinde oluşan temel prensiplerini dile getirerek

32 Ders notlarından oluşan metinler İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde mevcuttur.

bunların, 1-Re'y ve Kıyas ve İstihsan, 2-Dünyevi Maslahatlar, 3-Sünnette Mi'yâr, 4-Te'âmül, 5-Akıl ve Hürriyete İhtimam olduğunu ifade etmiştir. “Nâşirler” başlığı altında Ebu Hanîfe'nin talebeleri arasından onun mezhebini neşredenleri, şeyhü'l-İslamlar başlığı altında hicretin beşinci ve altıncı asırlarında yer yüzünde bulunan en büyük Türk şeyhü'l-İslamlarını, fen vaz edenler başlığı altında usul-i fıkıh, hilaf ve kavâid ilimlerini tesis edenleri, “aklî teşri” başlığı altında Türklerin Basra'da iken üretmiş oldukları aklî çıkarımları, “müstakil müçtehitler” başlığı altında Türk asıllı olup müstakil içtihat mertebesine ulaşmış fakihleri sıralamıştır. “Hukuk meseleleri” dereceleri başlığı altında Hanefî mezhebince muteber olan görüşlerin derecelerini, “cevami” başlığı altında Hanefî mezhebi içerisinde tahriç, tercih ve temyiz sahibi fakihlerin telif etmiş olduğu kitapların isimlerini vermiştir. “Tesirler” başlığı altında Ebu Hanîfe ve usulünün diğer mezhep imamlarına tesirlerini, son olarak da “mücedditler” başlığı altında ise her yüz senede bir dini tecdîd edecek kişilerin geleceğini müjdeleyen hadisi dile getirerek bunlar arasına girebilecek bazı Türk âlimlerinin isimlerini zikretmiştir.

6. Hukukî İslâmiyye ve İstilahâtı Fıkhiyye Kamusu

Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971),³³ *Hukukî İslâmiyye ve İstilahâtı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul ts., (1. cilt).

Cumhuriyet döneminde, ülkemizde fıkıh sahasında yapılan en önemli çalışmalardan birisi olan bu eserin birinci cildinin ikinci kısmı (c. 1, s. 301-474) fıkıh ilmi tarihi ile bazı fakihlerin biyografisine ayrılmıştır. Müellif, ilk önce fıkıh ilminin tarihçesini ele almış ve bu kapsamda şu konuları işlemiştir: Fıkıh tarihinin mahiyeti ve faydaları, fıkıhın kaynakları, ashâbı kirâmın ve özellikle Hz. Ömer'in fıkıh sahasındaki önemli hizmetleri, tabiîn ve tebe-i tabiîn arasında yetişmiş olan müçtehitler ve fakihler kısaca tanıtılmıştır. Müçtehit ve fukahanın tabakatı, fukahanın ihtisasları derecesine göre taksimi, müçtehitlerin bazı meselelerdeki ihtilaflarının sebepleri, ihtilaflardaki hukukî ve içtimaî hikmetler, Hanefî müçtehitlerinin telif ettiği fıkıh eserleri ve başlıca ana kitapları, dört mezhebin intişar ettiği yerler ve İslâm hukukunun mükemmel ve müstakil bir hukuk sistemi olduğu üzerinde durulduktan sonra ashâb-ı kirâm, tabiîn, tebe-i tabiîn ve diğer zamanlarda yaşamış önemli fakihlerin terceme-i halleri alfabetik olarak verilmiştir.

7. Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku

Ali Himmet Berki (ö. 1396/1976),³⁴ *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku*, Ankara 1955.

Kitabı üç bölüme ayıran müellif, ilk bölümde İslâm hukukunun kaynakları hakkında genel bir bilgi vermiştir. İslam'da kazâ teşkilatının tarihine ikinci

33 Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Rahmi Yaran, “Bilmen”, *DİA*, c. 6, s. 162-163.

34 Şakir Berki, “Berki, Ali Himmet”, *DİA*, c. 5, s. 509-510.

bölümü ayırmış; son bölümde ise İslâm hukukunun ana kaidelerini maddeler halinde yazarak açıklamıştır.

8. Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku

Sabri Şakir Ansay (1888-1962),³⁵ *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara 1958.

Fıkıh hakkında ve bu bağlamda dört mezheple alakalı genel bilgi veren yazar, fūrûu fıkıh konularını Mecelle merkezli ve modern hukukun terminolojisini esas alarak özet bir tarzda işlemiştir.³⁶

9. İslâm Hukuku Tarihi

M. Tefvik Çiper (ö. 1972),³⁷ *İslâm Hukuku Tarihi*, Ankara 1969.

Eser, ders notlarından oluşmakta olup içerik olarak bir tarih çalışmasından ziyade -fıkıh ilmi tarihiyle ilgili çok kısa bir tasnif haricinde- fikhî meseleler de dâhil çeşitli konularla ilgili ayetlerin tefsir edildiği bir çalışma hüviyeti taşımaktadır.

10. Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi

Hayreddin Karaman,³⁸ *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1974.

Giriş kısmında İslâmiyet'in doğuşunda mevcut olan hukuk sistemleri hakkında bilgi vererek kitaba başlayan müellif, fıkıh tarihini altı dönemde işlemektedir. Bu dönemler şunlardır: Fıkıhın doğduğu Hz. Peygamber dönemi; fıkıhın geliştiği ashab dönemi; fıkıhın olgunluk çağı olan Abbasiler dönemi; fıkıhın duraklama çağı olan Selçuklular dönemi; Moğol istilasından Mecelle'ye kadar olan fıkıhın gerileme dönemi ve uyanış çağı olan Mecelle'den zamanımıza kadar geçen dönem.

Müellif, her dönemdeki teşri faaliyetleri ve dönemin önemli simaları ile fıkıh katkıları hakkında bilgi vermektedir. Hz. Peygamber dönemi teşri faaliyetlerini

35 Ankara İlahiyat Fakültesi ve Hukuk Fakültesi hocalarındandır. Ansay'ın hayatı hakkında bkz. Kemal Tahir Gürsoy, "Prof. Dr. Sabri Şakir Ansay'ın Ardından", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/340/3581.pdf> (erişim: 27.12.2016).

36 Ansay ve mezkûr eseri hakkında Hayreddin Karaman'ın değerlendirmesi şöyle olmuştur: "Cumhuriyetin okumuşları ile üniversite öğretim üyeleri içinden hukukla meşgul olanlar, ya İslam Hukukunu hiç kale almazlardı yahut da bazı müsteşriklerin etkisi altında ölmüş, hukuk ilmine vereceği hiçbir şeyi kalmamış müzeli bir kurumdan ve ilimden söz edercesine ona temas ederlerdi. Ankara İlahiyat Fakültesinde okutulan Sabri Şakir Ansay'ın Hukuk Tarihinde İslam Hukuku isimli kitabı bu yaklaşımın tipik bir örneğidir." bkz. Hayreddin Karaman, *Laik Düzendeki Dini Yaşamak-4*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006, s. 688.

37 Avukatlık yapmış olan M. Tefvik Çiper, 04.08.1972'de vefat etmiştir. 04.08.1972 tarihli Milliyet Gazetesi.

38 Hayatı, eserleri ve devam etmekte olan çalışmaları için bkz. <http://www.hayrettinkaraman.net>; Ahmet Saim Kılavuz, "Prof. Dr. Hayreddin Karaman", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2004, sy. 3, s. 9-13; Mustafa Uzunpostalcı, "Cumhuriyet Döneminde İslam Hukuku", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2004, sy. 3, s. 15-26.

geniş bir şekilde ele alarak, bu dönemde ahkâmın teşriini yıl yıl işlemektedir. Yaşamayan mezheplerin kurucuları ve fikhî görüşleri hakkında genel malumata yer vermektedir. Uyanış çağı diye nitelendirdiği Mecelle sonrası dönemde, ilk olarak İslâm dünyasındaki “kanunlaştırma” faaliyetlerini, ülkeleri esas alarak işlemektedir. Öncesi ve sonrasıyla Mecelle hakkında genel bir bilgi veren müellif, son dönemde yetişmiş olan bazı araştırmacıların İslâm hukukunun bugünü ve geleceği hakkındaki değerlendirmelerine yer vererek eserini bitirmektedir.

11. *Türk Hukuk Tarihi*

Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu-Gülnehal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1976.

Eser, dört bölümden müteşekkildir. İlk bölüm İslamiyet Öncesi Türk Hukuku hakkında malumatlar içermektedir. Bir sonraki bölümde İslâm hukukunun kaynakları, fıkıh mezhepleri ve Mutezile hakkında genel bilgi verilmektedir. Bilhassa Osmanlı Devleti esas olmak üzere İslâm devletlerinde cari olan İslam hukuku, kamu ve özel hukuk başlıkları altında tasnif edilerek işlenmektedir. Üçüncü bölüm ise Tanzimat’a kadar Osmanlı Devlet yönetiminin yapısı ve işleyişi üzerine odaklanmaktadır. Bu kapsamda Abbasiler, Anadolu Selçuklu Devleti ve Anadolu beyliklerindeki devlet yapısı hakkında da kısaca bilgi verilmiştir. Son bölüm Tanzimat sonrası Osmanlı hukukundaki gelişmelere ayrılmıştır. Bunun yanında Avrupa hukuk tarihi hakkında genel bir bilgi verilmiş, Osmanlı hukuku üzerindeki etkilerine değinilmiştir. Son olarak İslâm hukuku için yeni olan kanunlaştırma faaliyetleri ve bu bağlamda düzenlenen kanunlar hakkında da bilgi verilip günümüzdeki hukuk sistemine geçiş sürecine temas edilmiştir.

12. *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*

Osman Keskiöğlü (1907–1989),³⁹ *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, Ankara 1980.

Kitap, temelde iki bölümden müteşekkildir. İlk bölümde fıkıh tarihi işlenmektedir. Bu bağlamda yazar, fıkıh tarihini vahiy, sahâbe, tabiîn, içtihat, taklit ve duraklama devri olmak üzere altı döneme ayırmaktadır. Dönemler hakkındaki genel malumattan sonra o dönemin önemli simaları hakkında bilgi vermektedir. İchtihat devrini işlerken dört mezhebin âlimleri ve eserlerini tablo halinde sunmaktadır. İkinci bölümü İslâm hukukuna ayıran müellif, burada şahıs hukuku, ehliyet ve arızaları, mülk ve mülk sebepleri, akidler, ticaret hukuku, aile hukuku, miras hukuku, usûl hukuku, ukûbat, devlet teşkilâtları konuları üzerinde genel olarak durmaktadır.

13. *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*

Mehmed Fuad Köprülü (1890-1966),⁴⁰ *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983.

39 Hayatı ve eserleri için bkz. Kamil Yaşaroğlu, “Keskiöğlü Osman”, *DİA*, c. 25, s. 309-310.

40 Hayatı ve eserleri için bkz. Ömer Faruk Akün, “Mehmed Fuad Köprülü”, *DİA*, c. 28, s. 471-486.

Kitap, farklı zamanlarda farklı yerlerde yayımlanmış makalelerin, müellifin oğlu Orhan Fuad Köprülü tarafından derlenmesinden oluşmaktadır. Eser, üç ana bölüme ayrılmış, ilk bölümde İslam ve Türk hukuk tarihine ait umumî meseleler ele alınmıştır. İkinci bölümde İslam ve Türk hukuk tarihine ait unvan ve istihlaklar incelenmiş, üçüncü bölümde ise vakıf müessesesine ait araştırmalara yer verilmiştir. Önemli konuları ihtiva eden makalelerin bulunduğu kitap, fıkıh ilmi tarihine bütüncül bakışı yansıtacak bir mahiyet arz etmemektedir.

14. Türk-İslâm Hukuk Tarihi

Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk- İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1990.

Eserde Türk Hukuk Tarihi, “İslâmiyet öncesi” ve “İslâmiyeti kabul sonrası” şeklinde iki temel bölüm halinde incelemektedirler. İslâmiyet sonrası Türk hukuk tarihi bölümünde İslâm hukuk tarihi kaynakları; İslamiyet’i kabulden sonraki Türk hukuk tarihi devreleri ve içtihat konularına temas edilmektedir. Daha sonra İslâm hukuku, kamu ve özel hukuk başlıkları altında değerlendirilmektedir.

İslam hukuku tarihine ayrılan bölümde yazarlar temelde beş dönem şeklinde bir tasnif tercih etmişlerdir. Bu dönemler sırasıyla şöyledir: Hz. Peygamber devri (1-11/622-632); Sahabe (Raşid halifeler) devri (11-40/632-660); Tabiîn devri (40-122/660-738); müctehid imamlar devri (120-350/738-960); Türklerin Müslüman olmasından sonra Türk Hukukunun Tarihi devirleri (308-1345/920-1926). Bu son dönemi de kendi içerisinde toplamda üç kısma ayırarak işleyen yazarlar Karahanlılar devri, Selçuklular ile Osmanlılara kadar kurulan diğer Türk devletlerindeki hukukî gelişmeler ve Osmanlı Devleti dönemindeki hukukî gelişmeler şeklinde bir taksimat yapmaktadırlar.

Müellifler, kamu hukuku kısmında anayasa, idare, ceza hukuku, malî hukuk, usul ve devletler umumî hukuku; özel hukuk başlığı altında ise şahsın hukuku, aile, miras, borçlar, eşya, ticaret ve devletler hususi hukuku konularını, tarihî seyri içerisinde ve Tanzimat sonrası gelişmelere de yer ayırarak işlemektedirler.

15. Türk Hukuk Tarihi Dersleri

Ziya Umur (1916–1990), *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, İstanbul 1993.

Kitap, üç kısımdan müteşekkildir. İlk kısımda Türk hukuk tarihi ve ehemmiyetine değinilmekte; ikinci kısım “Avrupa nedir?” başlığını taşımakta ve Avrupa’nın menşei ile Roma hukuku arasındaki ilişki ele alınmaktadır. Son kısım ise “İslam hukuku ve hilafet” başlığını taşımakta, İslam hukukunun kaynakları, tefsir, hukuk ilmi, şeriat hukukunun mekân içindeki hudutları, devlet reisliği ve hilafet konularını incelemektedir.

Kitabın üzerinde “I. Cilt” olduğu yazılı ise de diğer ciltleriyle ilgili herhangi bir kayıt bulunamamıştır.

16. *Türk Hukuk Tarihi*

M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999.

Müellif, eserini iki bölüm şeklinde tasnif etmiştir. İlk bölümde İslamiyet öncesi Türk hukuku hakkında kısaca bilgi vermektedir. İkinci bölümde ise genel olarak İslam hukuku tarihi, İslâm hukuku, Osmanlı tatbikatı ve Tanzimat sonrası hukuk sahasındaki gelişmeler ve değişiklikleri işlemektedir. İslâm hukukunu anlatırken, mevzular hakkında ilk dönemden itibaren yaygın olan görüşlere yer veren yazar, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadarki süreçte, işlenen konularla alakalı -varsa- değişikliklere de yer vermektedir. Bu yönüyle İslam hukuku mevzularının tarihî seyrini takip imkânı sunmaktadır. Ayrıca İslam hukukunun Osmanlı tatbikatı hakkında bilgi veren müellif, eserinin son kısmında İslam hukuku için yeni olan kanunlaştırma faaliyetleri ve bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde düzenlenen kanunlar hakkında özlü bir şekilde bilgi vermektedir.

İslam hukukunun teşekkülü kısmında fıkıh ilmi tarihini ele alan yazar, temelde altı döneme yer vermektedir. Bu dönemler sırasıyla şöyledir: Hz. Peygamber dönemi; dört halife ve sahâbe dönemi; tâbiin dönemi; mezheplerin teşekkül dönemi; taklit dönemi; kanunlaştırma ve yeni içtihat dönemi.

17. *Türk Hukuk Tarihi*

Halil Cin-Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 2003.

Kitap, giriş hariç on bölümden oluşmaktadır. Girişte hukuk tarihi ve Türk hukuk tarihi ile ilgili genel bilgiler verilmektedir. İlk bölümde İslamiyet öncesi Türk hukuku, ikinci bölümde ise İslamiyet'in kabulünden sonra Türk hukuku ele alınmış, İslam hukukunun genel yapısı anlatılmıştır. Diğer bölümlerde ise sırasıyla İslam ve Osmanlı hukukunda devletin yapısı ve işleyişi, gayrimüslimler, ceza hukuku, kişiler hukuku, aile hukuku, miras hukuku, Osmanlı arazi rejimi ve Tanzimat sonrası Osmanlı hukuku ele alınmıştır.

Eserde, Kara Avrupa hukuku çerçevesinde telif edilen hukuk kitaplarının sistematığıne uygun olarak özel hukuk-kamu hukuku ayırımı yapılmamıştır. Daha çok siyasal, toplumsal yapısı ile yönetim ve hukuka damgasını vuran kurumların incelenmesi ön plana alınmıştır. Öğrenciye hitap ettiği için İslam hukuku incelenirken fıkıh kitaplarının ayrıntılı tasniflerinden kaçınılmıştır.

18. *İslam Hukuku Tarihi*

Ekrem Buğra Ekinci, *İslam Hukuku Tarihi*, İstanbul 2006.

Bu eser yedi bölümden oluşmaktadır. İlk altı bölümde Hz. Peygamber (s.a.s.) devri, sahâbe devri, tabiîn devri, hukukun tedvini ve mezhepler, taklit devri ve kanunlaştırma devri konuları işlenmiştir. Son bölümde "Son aşırda İslam hukuku ve dünya devletleri" başlığı altında dünyadaki tüm Müslüman ülkeler teker teker sayılarak tarihi geçmişlerinde ve günümüzde yürürlükte olan kanunları hakkında bilgi verilmiştir. Eser, özellikle *taklit devri* başlığı altında

bu kavrama yüklenen menfî anlamın haksız bir yargı olduğu ve ilgili dönemin fıkıh açısından bir canlılık barındırdığı vurgusuyla dikkat çekmektedir.

19. *Fıkıh İlmine Giriş*⁴¹

Mehmet Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, İstanbul 2013.

Eserin ikinci bölümü “Fıkıhın Tarihçesi”ne hasredilmiş olup bu kapsamda toplam beş dönemden bahsedilmiştir. İlk önce fıkıhın doğuşu bağlamında Hz. Peygamber ile sahâbe ve tabiiler devrinde fıkıh ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır. Akabinde fıkıhın oluşumunu tamamlayışı ve mezheplerin ortaya çıkışına ikinci dönem olarak temas edilmiştir. Üçüncü dönem ise fıkıhın istikrar dönemi ve içtihat kapısı konusuna değinilmiştir. Bir sonraki dönemi ise fıkıhın kanunlaştırılması (Mecelle) oluşturmaktadır. Son dönem ise Mecelle sonrasında fıkıh şeklinde ifade edilmiştir.

Çalışmada *istikrar dönemi* şeklindeki tercih dikkat çekicidir. İstikrarın ehemmiyetine değinilen başlık altında işlenen konu, içerik açısından genel çizgiyle örtüşmekte ve bu dönemde taklit ve yetersizliğin söz konusu olduğu vurgulanmaktadır. Bu isim tercihiyle vakıya daha uygun bir adım atıldığını belirtmemiz gerekmektedir.

20. *Türk Hukuk Tarihi*

Abdullah Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, İzmir 2011.

Eser on üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm İslâmiyet öncesi Türk hukukunu ele almaktadır. İslam hukukunun kaynakları, özellikleri, tarihî aşamalarının anlatıldığı ikinci bölümden sonra üçüncü bölümde “Anayasa ve İdare Hukuku”, “İslam ve Osmanlı Hukukunda Devlet” olmak üzere iki ana başlık altında işlenmiştir. Dördüncü bölümde Osmanlı hukukunda reâyâ, beşinci bölümde ceza hukuku, altıncı bölümde yargılama hukuku, yedinci bölümde kişiler hukuku, sekizinci bölümde aile hukuku, dokuzuncu bölümde miras hukuku, onuncu bölümde eşya hukuku, on birinci bölümde arazi hukuku, on ikinci bölümde borçlar ve ticaret hukuku ele alınmıştır. On üçüncü ve son bölümde ise Tanzimat dönemindeki hukukî gelişmeler, kanunlaştırma faaliyetleri ve Mecelle-i Ahkâm-i Adliye konuları incelenmiştir. Yazarının da belirttiği gibi eser, ders kitabı olarak hazırlanmış ve konuların işlenişinde öğrenci seviyesi dikkate alınmıştır.

21. *İslâm Hukukuna Giriş*

Ahmet Yaman ve Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, İstanbul 2012.

Tarihle ilgili kısma “İslâm Hukukunun Tarihî Gelişimi” başlığı altında yer veren yazarlar toplamda altı dönemden müteşekkil bir tasnif yapmaktadırlar. Bu dönemler sırasıyla şu şekildedir: Hz. Peygamber dönemi, sahabe dönemi,

41 İsminden de anlaşılacağı üzere bu ve aşağıda yer vereceğimiz benzer nitelikteki çalışmalar fıkıh ilmine “giriş” mahiyetindedirler. Bu kapsamda da bütüncül olarak tarihî sürece yer verdiklerinden burada tanıtılmaları uygun görülmüştür.

tâbiûn dönemi, müctehid imamlar ve mezhepleşme dönemi, mezhep ve literatür merkezli gelişme dönemi, son olarak da kanunlaştırma ve yeni ictihad dönemi.

Eserin taksimatında dikkat çeken husus, İslam tarihinin büyük bir zaman dilimini taklit, duraklama, çöküş, taassup gibi yargılarla mahkûm etmeden mezheplerin kuruluş döneminden sonraki uzun aralığı bu kavramların hükümünden soyutlayacak bir içerik ve tesmiyeye sahip olmasıdır. Bununla birlikte dönemin bazı yönlerden bu hükümlere uyan yönlerinin bulunduğu da dile getirilmektedir.

22. İslâm Hukukuna Giriş

Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, İstanbul 2012.

Çalışmanın altıncı bölümü “İslâm Hukukunun Tarihsel Dönemleri” başlığıyla Fıkıh ilmi tarihine ayrılmıştır. Bu eserde de toplamda altı döneme yer verilmektedir: Doğuş dönemi: Hz. Peygamber devri; kuruluş dönemi: sahabe ve tâbiûn asrı; olgunluk ve kemal dönemi: mezheplerin oluştuğu dönem; istikrar dönemi: hicrî dördüncü asrın ikinci yarısından sanayi devrimine kadar geçen süre; sanayi devriminden sonra günümüze kadar geçen süre; uyanış dönemi: günümüzde İslâm hukuku.

Bu eserde de dönemlendirmede farklı bir tercih göze çarpmaktadır. İstikrar dönemi şeklindeki tercih önemlidir. Ancak içerik açısından taklit ve tahriç vurgusuyla durağanlaşma, yetersizlik gibi yargılar genelleyici bir hususiyet arz etmektedirler. Müellif bu kapsamda etken bir sâik olarak sanayi devrimiyle birlikte fikhî düşüncenin yetersiz kalmasıyla içtihat ruhunun canlandırılması ihtiyacının ortaya çıkışına da temas etmektedir.

23. Türk Hukuk Tarihi Dersleri

Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Konya 2014.

Girişten sonra on üç bölümden oluşan eser, fakülte'deki Türk hukuk tarihi derslerine yönelik hazırlandığı için son kısmına “örnek sınav soruları”ndan oluşan bir ek konulmuştur.

Giriş kısmında hukuk tarihinin konusu, amacı, bölümleri, önemi, kaynakları üzerinde durulmuş, hukuk tarihinin önüne “Türk” kelimesinin eklenmesi izah edilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde eski Türk hukuku anlatıldıktan sonra ikinci bölümde İslam hukukuna geçilmiştir. Üçüncü bölümde anayasa ve idare hukuku önce genel sonra Osmanlı Devlet teşkilatı esas alınarak işlenmiştir. Dördüncü bölümde Osmanlı'da reâyâ, beşinci bölümde ceza hukuku, altıncı bölümde kişiler hukuku, yedinci bölümde aile hukuku, sekizinci bölümde miras hukuku, dokuzuncu bölümde eşya hukuku, onuncu bölümde arazi hukuku, on birinci bölümde borçlar hukuku, on ikinci bölümde şirketler hukuku ele alınmıştır. On üçüncü bölümde Tanzimat dönemindeki hukukî gelişmeler genel olarak tanıtıldıktan sonra millî ve batı kökenli kanunlar ayrı ayrı özetlenmiştir.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmamızda Türkçe telif edilen fıkıh ilmi/İslam hukuku tarihi eserlerinden yirmi üç tanesini tanıtmaya çalıştık. Eserlerin tercihinde Türkçe telif edilmelerinin yansırı temel iki tane kriterden en az birini taşıyor olmalarına dikkat ettik. İlki, eserin bu alanla ilgisini ismiyle yansıtması, ikincisi ise içerik olarak bir bütün halinde bu sahanın tarihine yer vermesidir. Eserlerin tanıtımına geçmeden önce de bu disiplinin tarihî seyrine ve tesmiye meselesine temas ettik. Son olarak literatürle alakalı bazı hususlara dikkat çekmekle iktifa edeceğiz.

Hemen ifade edelim ki hukuk tarihinin Batı'da bir disiplin olarak ortaya çıkmasını takip eden sürecin bir yansıması olarak yakın bir tarihte teşekkül eden fıkıh ilmi/İslam hukuku tarihi dalı, daha çok genel yargılarla ve bazı farklılıklar hariç aynı şablonla teliflerin üretildiği bir saha olarak dikkat çekmektedir. Bu alanla ilgili gerek ülkemizde ve gerekse diğer ülkelerde yapılan çalışmalar, maalesef bu yargıyı haklı çıkartıcı mahiyettedir. Nitekim yukarıda tanıtmaya çalıştığımız eserler böyle bir neticeyi göstermektedir.

Bu çalışmalar içerisinde sonraki dönem üzerinde belirleyici olan ve alanın ilk çalışması hüviyetini hâiz Hudaî Bey'in Mısır'da yayımlanmış *Târihu't-teşri'ül-İslâmî* adlı eseri dikkat çekicidir. Eser, her ne kadar Türkçe telifler arasında yer almasa da etkisi açısından önemlidir. Bu çalışmanın kanaatimizce en büyük kusuru ve sonraki dönemi etkisi altına alma bakımından en önemli sonucu, fıkıh ilminin en verimli olduğu ve çok farklı coğrafyalarda hukuk sistemi olarak yürürlükte bulunduğu geniş zaman dilimini taklit, taassup, donuklaşma, gerileme, çöküş vb. yargılara mahkûm edecek tarzda tavsif etmesidir. Bunun yanı sıra bilhassa Osmanlı Devleti'ni dikkate almayan hatta hilafetin nakliyle bu menfî süreci hızlandırdığını iş'ar eden üslubu dikkat çekicidir. Zira fıkıhınecessüm etmiş hali olarak nitelenebilecek bu dönemin yine fıkıh için bir yıkım olduğu şeklindeki yaklaşımın, uzun bir zaman dilimine kör kalınmasını intaç edeceği muhakkaktır. Nitekim ülkemizde yapılan çalışmalarda bile Osmanlı döneminin ciddi anlamda ihmal edildiği bir vakıadır ve bu sonucun ortaya çıkmasında bu yaklaşımın etken olduğu söylenebilir.

Yukarıda tanıtılan eserlere baktığımızda genel çerçevede fıkıh ilmi/İslam hukuku tarihi çalışmalarında Hudaî Bey'in tasnifinin kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak bilhassa Türk hukuk tarihi konulu eserlerle son dönemde yapılan fıkıh ilmine giriş mahiyetindeki çalışmalarda farklı bir tesmiye ve içerik söz konusudur. Bunların ilkinde mahiyet ve metot itibariyle farklılık söz konusu olduğu için bu sonuç doğaldır. İkinci tür çalışmalarda ise yapılan araştırmalar ve ulaşılan yeni eserlerle değişmeye başlayan algının etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Burada dikkat çekici bir diğer husus, bilhassa fıkıh usûlü ilmiyle ilgili tarihî bir çalışmanın bulunmayışıdır. Her ne kadar yukarıda tanıtılan eserlerde kısmen

bu sahadaki çalışmalara yer verilse ve dönemler ele alınırken usule temas edilse de genel anlamda bir tarih çalışmasının bulunmayışı büyük bir eksiklik olarak ifade edilebilir. Yine yukarıda tanıtılan eserlerin genel anlamda bu saha için çok yetersiz olduğunu da tekrar vurgulamalıyız. Bu ilim dalının tarihini bir bütün olarak ele alan bir eser bulunmasa da şahıs, mevzu, dönem, okul, ekol merkezli ciddi çalışmaların yapılmakta olduğunu da ifade etmeliyiz. Ancak fıkıh tarihi için 'doksan yıl önceki verilerle çizilen bir tarih tasavvuru çerçevesinin dışına çıkılabilmiş midir?' sorusuna maalesef olumlu cevap veremeyeceğiz.

Türkçe Telif Edilen Fıkıh İlmi/İslam Hukuku Tarihi Çalışmaları

Kemal YILDIZ - İlyas YILDIRIM - Oğuzkağan DEMİR

Özet

Bu çalışmada Türkçe telif edilen fıkıh ilmi/İslam hukuku tarihi teliflerinin tespit ve değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda çalışmaya hukuk tarihi ilim dalı hakkında verilen genel bir tarihî malumatla başlanmıştır. Daha sonra fıkıh ilmi/İslam hukuku tarihi disiplininin tarihî süreci tasvir edilmiştir. Ayrıca başlıkta tercih edilen tesmiyenin temellendirilmesine çalışılmıştır. Akabinde toplamda yirmi üç eser özet bir şekilde tanıtılmıştır. Bu verilerden elde edilen bazı kanaatler ise sonuç bölümünde dile getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hukuk Tarihi, Türk Hukuk Tarihi, Fıkıh İlmi/İslam Hukuku Tarihi.

Literature Written on the History of Islamic Jurisprudence and Law in Turkish

Kemal YILDIZ - İlyas YILDIRIM - Oğuzkağan DEMİR

Abstract

In this article, we aim to present the literature written on the history of Islamic jurisprudence and law in Turkish. The article begins with a brief section providing general historical information about the field of the history of law, followed by a description of the historical process of the discipline of the history of Islamic law. We have explained the terms in the title of this paper. Then, twenty-three works have been briefly introduced. Insight gained from this data has been evaluated in the conclusion.

Keywords: History of Islamic Law, History of Turkish Law, History of *Fiqh* /Islamic Law.